

ZAPOMNIANE POWSTANIE

90 lat temu, 27 grudnia 1918 r., w Poznaniu wybuchło powstanie wielkopolskie. Po 100 latach „najdłuższej wojny nowoczesnej Europy” lud Wielkopolski chwycił za broń. Poznaniacy wyciągnęli właściwe wnioski z poprzednich powstań narodowych i konsekwentnie wcielili je w życie. Umiejętnie połączyli doświadczenia żołnierskie nabyte w armii niemieckiej z dobrym gospodarowaniem i zmysłem organizacyjnym. W ciągu ponadpółrocznych zmagañ militarnych powołano pod broń 200 tys. żołnierzy i ochotników formacji pomocniczych.

Dzięki wsparciu Paryskiego Komitetu Narodowego Polskiego kierowanego przez Romana Dmowskiego działania powstańcze uzyskały poparcie wojsk Ententy, zwłaszcza dowództwa francuskiego. Dzięki tym działaniom Odrodzona Polska została powiększona o tereny Wielkopolski i Pomorza z dostępem do Bałtyku.

Przebieg powstania wielkopolskiego

Artur Bądkowski,
IPN Poznań

11 listopada 1918 r. podpisano rozejm kończący walki I wojny światowej. Dla Polaków był to dzień ziszczenia się marzeń o odzyskaniu niepodległości. Do historii przeszło słynne zdanie Józefa Piłsudskiego: „Bo ni z tego, ni z owego, mamy Polskę na pierwszym”. Odrodzenie państwa wbrew temu stwierdzeniu nie było takie oczywiste i proste.

Granice II Rzeczypospolitej formowały się aż do 1922 r. Był to proces bardzo dynamiczny i obfitujący w dramatyczne wy-

darzenia, takie jak m.in.: wojna polsko-socko-wiecka, wojna polsko-ukraińska, konflikt z Litwą i Czechosłowacją, trzy powstania śląskie. O przyłączeniu Wielkopolski do odrodzonej Rzeczypospolitej zdecydowała również walka zbrojna.

Wielkopolska, która od 1793 r. znalazła się w rękach pruskich, później zjednoczonych Niemiec, po zakończeniu I wojny światowej nie weszła od razu do odrodzonej Rzeczypospolitej. Jej mieszkańcy wiedzieli, że zaborca przegrał wojnę i w najbliższym czasie rozstrzygnie się

kwestia przynależności państwowej tej ziemi. Byli tacy, którzy liczyli na to, że podczas rozmów pokojowych państwa wchodzące w skład zwycięskiej Ententy zdecydują o przyłączeniu Wielkopolski do państwa polskiego. Takiego zdania był Piłsudski, utworzona w Poznaniu Naczelna Rada Ludowa i Komitet Narodowy Polski działający w Paryżu. Ale byli również zwolennicy zbrojnej walki o wolność. W grudniu 1918 r. okazało się, że właśnie to drugie rozwiązanie umożliwi włączenie tych ziem do tworzącej się II RP.

Poszli Ci, którzy powinni...

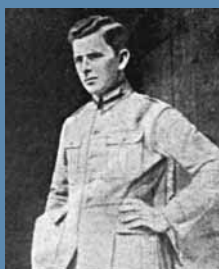

WŁADYSŁAW ANDERS (1892–1970), członek korporacji „Arconia”, w powstaniu wielkopolskim początkowo zastępca szefa sztabu Dowództwa Głównego Armii Wielkopolskiej, następnie dowódca 1. Pułku Ułanów, walczył na froncie litewsko-białoruskim, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, w czasie kampanii 1939 r.

dowódca Nowogródzkiej Brygady Kawalerii, więzień NKWD, dowódca Armii Polskiej na Wschodzie, dowódca II Korpusu Polskich Sił Zbrojnych, p.o. Naczelnego Wodza PSZ, pozbawiony przez władze komunistyczne obywatelstwa polskiego, generał brygady WP

STANISŁAW CELICHOWSKI (1885–1947), adwokat, w powstaniu wielkopolskim dowódca 3. baonu 11. Pułku Strzelców Wielkopolskich, kierownik Wydziału Wojskowego w Ministerstwie Byłej Dzielnicy Pruskiej, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, oboźny Obozu Wielkiej Polski na województwo poznańskie, członek Rady Naczelnej Stronnictwa Narodowego, więzień NKWD, członek emigracyjnej Rady Narodowej w Anglii

ZDZISŁAW CHŁAPOWSKI (1892–1920), ziemianin, w powstaniu wielkopolskim organizator Straży Ludowej w Mosinie, ochotnik 1. Pułku Ułanów Wielkopolskich, ppor. WP, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, poległ w 1920 r.

ROMAN DMOWSKI (1864–1939), pisarz, polityk, działacz społeczny, ideolog Obozu Narodowego. W sierpniu 1917 r. powołał do życia Komitet Narodowy Polski, który wkrótce został uznany jako oficjalne przedstawicielstwo nieistniejącego

państwa polskiego; KNP spowodowało utworzenie Armii Polskiej we Francji; był delegatem na konferencję w Paryżu; utrzymywał kontakt z ludnością polską zaboru pruskiego; interweniował u dowództwa aliantów w sprawie ofensywy niemieckiej w Wielkopolsce

Gmach Prezydium Policji Pruskiej, wokół którego padły pierwsze strzały powstania 27 grudnia 1918 r.

W styczniu 1916 r. powstał Tajny Międzypartyjny Komitet Obywatelski, skupiający posłów – Polaków do parlamentu Rzeszy i sejm pruski, a od lipca 1918 r. na terenie zaboru pruskiego zaczęła powstawać sieć polskich komitetów obywatelskich. 11 października 1918 r. został wydosowany wspólny komunikat organizacji polskich działających w Rzeszy, opowiadających się jawnie za niepodległością Polski, w którym stwierdzono, że „tylko zjednoczenie wszystkich części narodu osiadłych na ziemiach polskich w jedną całość, wyposażoną w pełnię praw państwowych, stanowić może rękojmię trwałego przymierza narodów”. Dzień po podpisaniu rozejmu kończącego I wojnę światową z Centralnego Komitetu Obywatelskiego wyłoniono tymczasowy Komisariat Naczelnej Rady Ludowej w składzie: ks. Stanisław Adamski, Wojciech Korfanty, Adam Poszwiński. Jarogniew Drwęski został prezydentem Poznania. W następnych dniach Komisariat wydał odezwę do społeczeństwa polskiego zaboru pruskiego wzywającą do zachowania spokoju oraz do zapłaty jednorazowego tzw. podatku narodowego.

18 listopada 1918 r. odbyły się wybory członków powiatowych rad ludowych i delegatów na Sejm Dzielnicowy, który obradował w dniach 3–5 grudnia 1918 r. w Poznaniu. W obradach uczestniczyli przedstawiciele wszystkich ziem polskich znajdujących się pod zaborem pruskim, jak również polskiej emigracji zarobkowej w Niemczech (głównie Westfalii). Sejm podjął wiele uchwał wyrażających wolę ludności polskiej mieszkającej pod zaborem pruskim, do połączenia się z innymi ziemiami polskimi w zjednoczonym państwie polskim. Sejm wybrał Naczelną Radę Ludową. Na czele prezydium stanął Bolesław Kryśiewicz. Organ roboczy stanowił Komisariat Naczelnej Rady Ludowej, w którym zasiadli: ks. Stanisław Adamski (Poznań), Wojciech Korfanty (Śląsk), dr Stefan Łaszewski (Pomorze), red. Adam Poszwiński (Kujawy), Józef Rymer (Śląsk) i Władysław Seyda (Poznań). W Gdańsku i Bytomiu utworzono podkomisariaty. W połowie grudnia 1918 r. w poznańskich szkołach wprowadzono naukę języka polskiego i religii w języku polskim.

Pierwsze walki powstania wielkopolskiego rozpoczęły się w piątek 27 grudnia 1918 r. w Poznaniu i w wielu miejscach poza nim. Bezpośrednią przyczyną ich wybuchu był przyjazd Ignacego Jana

Paderewskiego, który rozbudził i tak ożywione już nadzieje polskiej ludności na przyłączenie Wielkopolski do odradzającej się Rzeczypospolitej. Mieszkańcy Poznania z okazji tej wizyty wywiesili flagi polskie, francuskie, brytyjskie i amerykańskie. Tak więc w mieście leżącym w granicach państwa niemieckiego ludność polska ozdabiała okna flagami państw tworzących koalicję antyniemiecką i walczących z nimi przez cztery lata na frontach I wojny światowej. Miały też miejsce polskie manifestacje o charakterze patriotycznym. Doprowadziło to do kontrmanifestacji niemieckich. Pochód oddziału żołnierzy 6. Pułku Grenadierów, idąc przez miasto, zrywał flagi i je profanował. Gwałtownie zareagowała również niemiecka ludność cywilna. W tak napiętej atmosferze wkrótce doszło do wymiany ognia między Niemcami a sformowanymi wcześniej polskimi oddziałami

7. Pułk Strzelców Wielkopolskich

Straży Ludowej, Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) oraz Służby Straży i Bezpieczeństwa. Do najostrzejszych starć doszło wówczas o Prezydium Policji, gdzie śmiertelnie ranny został Franciszek Ratajczak, pierwsza polska ofiara tych walk. Z okolic Poznania wyruszyły na pomoc miastu dodatkowe oddziały. Łączność telefoniczna umożliwiła rozprzestrzenienie się wieści o tych wydarzeniach i włączenie się do akcji zbrojnej utworzonych już wcześniej struktur konspiracyjnych i powstających *ad hoc* nowych oddziałów. W ten sposób powstanie objęło całą Wielkopolskę.

W ciągu pierwszych trzech dni walk powstańcom udało się oswobodzić Poznań. Mieszkańcy tego miasta nie mogli jednak czuć się bezpiecznie aż do 6 stycznia 1919 r., kiedy powstańcy zajęli lotnisko Ławica. Do tego momentu istniało zagrożenie zaatakowania miasta z powietrza. Wielkopolanom udało się zdobyć

środkowej i wschodniej Wielkopolski, na których ludność polska stanowiła większość. Dużo trudniej było zapanować na zachodzie.

Początkowo Naczelną Radę Ludową wahała się przed przejęciem kontroli nad spontanicznie rozpoczętym powstaniem zbrojnym. W pierwszej fazie walk tymczasowym dowódcą wojsk powstańczych był mjr Stanisław Taczak. 7 stycznia podzielono Wielkopolskę na okręgi wojskowe, co było przejawem organizowania się regularnej armii. 8 stycznia 1919 r. Komisarjat Naczelnej Rady Ludowej wydał dekret o przejęciu władzy nad zdobytymi terenami. Podjęte rozmowy niemiecko-polskie nie doprowadziły do zakończenia walk.

11 stycznia Naczelnik Państwa Józef Piłsudski mianował naczelnym dowódcą gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego. W połowie stycznia na mocy dekretu Naczelnej Rady Ludowej został on przyjęty do Pol-

Przejście graniczne dla ludności na zachodniej granicy powstania

nieszkodzoną stacją lotniczą wraz z samolotami i zapasami sprzętu, które stały się początkiem powstańczego lotnictwa.

Dzięki zaskoczeniu i dobrej organizacji oddziałów powstańczych, a także chaosowi w Niemczech, udało się wyzwolić do 8 stycznia 1919 r. takie miasta, jak: Czarnków, Wronki, Pniewy, Grodzisk, Kościan, Gostyń, Krotoszyn, Odolanów, Ostrzeszów, Ostrów, Pleszew, Jarocin, Września, Gniezno, Mogilno i Żnin. Wiele powiatów wielkopolskich znalazło się w rękach powstańców przy minimalnym oporze wroga i stratach własnych. Ciężkie, ale zwycięskie walki stoczono o Inowrocław, Szubin i Chodzież.

Do krwawych walk doszło o Zbąszyń i Rawicz, których powstańcom nie udało się jednak zdobyć. Wielokrotnie, w krótkim odstępie czasu dochodziło do zmiany stanu posiadania walczących stron. Znaczącym sukcesem Polaków było zdobycie wysuniętego na zachód Wolsztyna i Kopanicy. Najłatwiej było opanować tereny

skich Sił Zbrojnych w Zaborze Pruskim i mianowany głównodowodzącym wszystkich Sił Zbrojnych Polskich byłym Zaboru Pruskiego. Wraz z nim do oddziałów w Wielkopolsce przybyło około 200 oficerów, służących wcześniej wraz z Generałem w armii rosyjskiej. Na jeszcze większą skalę organizowano pobór ochotników, których nie brakowało, ponieważ entuzjazm do walki wśród ludności był wielki.

Ukształtowały się trzy fronty: południowy – wzdłuż granicy ze Śląskiem, zachodni – wzdłuż rzeki Ōbry, i północny – wzdłuż Noteci.

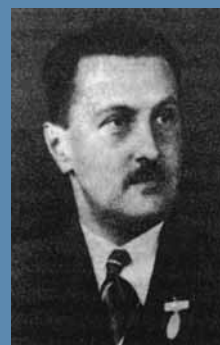
„Podczas ostatniej bitwy stoczonej w śróde pod Szubinem, dopuszczali się żołnierze niemieckiego szeregu okrucieństw na Polakach. Naoczny świadek opowiada, że Niemcy o rannych żołnierzy polskich nie troszczyli się zupełnie. Z poległych zdzierano mundury i buty, pozostawiając ich tylko w koszuli. Ponieważ nie było opieki lekarskiej, ranni odwiezieni przez obywateli i gospodarzy do miasta, padali na

JÓZEF DOWBOR-MUŚNICKI (1867–1937), dowódca I Korpusu Polskiego w Rosji, głównodowodzący powstania wielkopolskiego, generał broni

EDMUND EFFERT (1889–1944), w powstaniu wielkopolskim dowódca 12. kompanii 3. Pułku Strzelców Wielkopolskich, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, podczas okupacji hitlerowskiej członek sztabu Narodowej Organizacji Wojskowej, a później Narodowych Sił Zbrojnych Okręgu Poznań, aresztowany przez gestapo, zmarł z wycieńczenia i obrażeń odniesionych w śledztwie, podpułkownik WP

WITOLD HULEWICZ (1895–1941), członek Towarzystwa Tomasza Zana, w czasie powstania wielkopolskiego oficer oddziałów łączności i lotnictwa, współzałożyciel poznańskiego oddziału Związku Zawodowego Literatów Polskich, aresztowany przez gestapo w Warszawie, rozstrzelany w Palmirach; kapitan WP

ALBIN JASIŃSKI (1880–1940), w powstaniu wielkopolskim dowódca 2. Dywizji Strzelców Wielkopolskich, aresztowany przez NKWD we wrześniu 1939 r., zmarł z wycieńczenia w sowieckim więzieniu w Mińsku; generał brygady WP

STEFAN KAŹMIERCZAK (1888–1944), kołodziej, w powstaniu wielkopolskim dowódca kompanii lubińskiej, 3. Kompanii Straży Ludowej w powiecie kościańskim, w 1940 r. wysiedlony z Wielkopolski i wysłany na roboty przymusowe do Niemiec, gdzie zmarł

EDMUND KLEMCZAK (1886–1939), w powstaniu wielkopolskim organizator i dowódca kompanii opalenickiej, zginął w obronie Warszawy

dowódca tajnej organizacji Wojska Ochotnicze Ziemi Zachodnich, aresztowany przez gestapo, zginął na gilotynie; kapitan WP

LEON KMIOTEK (1889–1942), w powstaniu wielkopolskim dowódca kompanii batalionu czarnkowskiego, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, uczestnik kampanii 1939 r., organizator na terenie Wielkopolski konspiracyjnej organizacji wojskowej pn. Wielkopolska Organizacja Wojskowa,

DANIEL KONARZEWSKI (1871–1935), w powstaniu wielkopolskim dowódca 1. Pułku Strzelców Wielkopolskich i 1. Dywizji Strzelców Wielkopolskich, dowódca Grupy Operacyjnej walczącej na froncie litewsko-białoruskim, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, generał dywizji WP

ANDRZEJ KOPA (1879–1956), w powstaniu wielkopolskim dowódca 10. Pułku Strzelców Wielkopolskich, uczestnik walk o Lwów, walczył w wojnie polsko-bolszewickiej, w 1940 r. wysiedlony przez Niemców z Wielkopolski; pułkownik WP

JERZY KUBICKI (1892–1973), członek POW Zaboru Pruskiego, w powstaniu wielkopolskim współorganizator 1. Pułku Ułanów Wielkopolskich, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, w kampanii 1939 r. walczył w obronie Warszawy, oficer ZWZ-AK

Płuton szturmowy 2. Kompanii Śremskiej, Kąkolewo, styczeń 1919 r.

ulicy. Pomocy i żywności Niemcy zakazywali udzielać rannym. Jeńców polskich bito kolbami. Odnaczyli się przy tym uzbrojeni urzędnicy kolejowi z Bydgoszczy i żołnierze, którzy odgrzaali się, że wszystkich się pozabija.

Potwierdza się także wiadomość, że w Krzyżu wszystkich wojskowych Polaków internują. Żywność żołnierzom polskim podbierano. Kto miał więcej niż jedną koszulę, musiał wszystko oddać. Żołnierze niemieccy głosili cynicznie: **Nie walczyliśmy za Ojczyznę, lecz za pieniądze**’.

Druk: „Dziennik Berliński”, nr 21 z 26 I 1919 r.

W połowie stycznia uspokoiła się sytuacja w Berlinie. Niemcy ściągnęli do Wielkopolski dodatkowe oddziały i wkrótce przeszli do ofensywy. Dysponowali wówczas licznymi, bitnymi i dobrze wyposażonymi oddziałami. Szczególnie ciężkie walki toczyły się na południu Wielkopolski, w rejonie Osiecznej, gdzie udało się Wielkopolanom powstrzymać atak. Na zachodzie bardzo krwawe walki miały miejsce w okolicach Babimostu i Kargowej. Również na północy z Bydgoszczy trwał kontratak na polskie pozycje. Dużym zagrożeniem dla Polaków były niemieckie siły na wschodzie – na ziemiach dzisiejszej Białorusi, Ukrainy i w Krajach Bałtyckich. Odzyskali oni m.in. Czarnków i Chodzież, które jednak później ponownie odbili powstańcy.

„Wszystkie podlegające mi dowództwa zaprzysięgną niezwłocznie żołnierzy na następującą, ustanowioną przez NRL rotę przysięgi:

W obliczu Boga Wszechmogącego w Trójcy Świętej Jedynego ślubuję,
że Polsce, Ojczyźnie mojej i sprawie całego Narodu Polskiego zawsze i wszędzie służyć będę,
że kraju Ojczystego i dobra narodowego do ostatniej kropli krwi bronić będę,
że Komisariatowi Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu i dowódcom i przełożonym swoim, mianowanym przez tenże Komisariat, zawsze i wszędzie posłusznym będę,
że w ogóle tak się zachowywać będę, jak to przystoi na mężnego i prawego żołnierza-Polaka,
że po zjednoczeniu Polski złożę przysięgę żołnierską, ustanowioną przez polską zwierzchność państwową.
Dowbór-Muśnicki, gen. por”.

Rozkaz Dowództwa Głównego w sprawie przysięgi,
21 I 1919 r.

W tych niesprzyjających warunkach Polacy zaczęli zabiegać o podjęcie rozmów, aby doprowadzić do wstrzymania walk. Dzięki interwencji Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, z Romanem Dmowskim na czele, udało się uzyskać pomoc z Zachodu. Marszałek Ferdynand Foch zagroził Niemcom wznowieniem walk na zachodzie, jeśli nie wstrzymają oni walk w Wielkopolsce. 16 lutego 1919 r. podpisano w Trewirze przedłużenie rozejmu, który obejmował także Wielkopolskę. W ten sposób drogą dyplomatyczną udało się utrzymać zdobycze powstańczego oręża w Wielkopolsce.

„Niemcy muszą bezzwłocznie zaprzestać wszelkich ruchów ofensywnych przeciw Polakom w okręgu Poznania i we wszystkich innych okręgach. W tym celu wojskom ich zakazuje się przekraczania: na południu linii byłej granicy Prus Wschodnich i Zachodnich z Rosją do Dąbrowy Biskupiej – potem od tego punktu linii na zachód od Dąbrowy Biskupiej, na zachód od Nowej Wsi Wielkiej, na południe od Brzozy, na północ od Szubina, na północ od Kcyni, na południe od Szamocina, na południe od Chodzieży, na północ od Czarnkowa, na zachód od Miąd, na zachód od Międzychodu, na zachód od Zbąszynia, na zachód od Wolszyna, na północ od Leszna, na północ od Rawicza, na południe od Krotoszyna, na

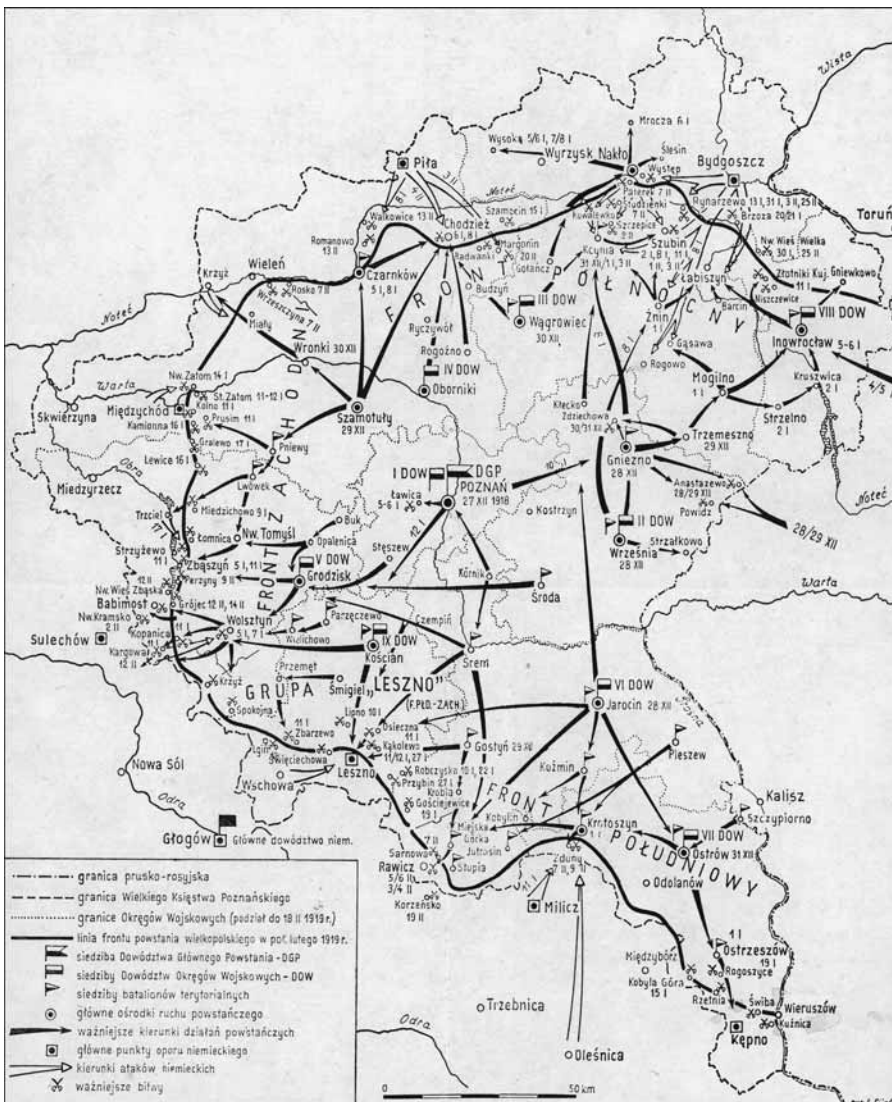
Grupa powstańców w Poznaniu, 1919 r.

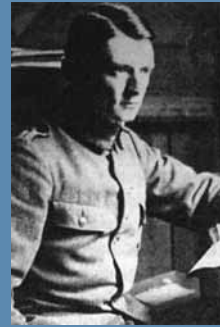
Stanowisko ciężkiego karabinu maszynowego na skraju parku w Pawłowicach

zachód od Odolanowa, na zachód od Ostrzeszowa, na północ od Wieruszowa, a następnie aż do granicy śląskiej”.

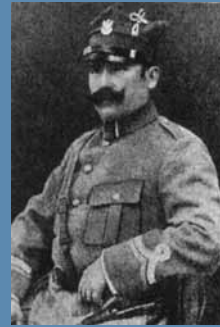
Z protokołu posiedzenia Komisji Rozjemowej w sprawie zakazu przekraczania przez Niemców linii rozejmowej. Trewir, 14 II 1919 r. ■

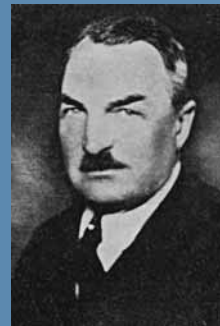
Rozwój powstania wielkopolskiego i walki na froncie wielkopolskim. Oprac. B. Polak i L. Fijała

JERZY KWIECIŃSKI (1889–1940), członek POW Zaboru Pruskiego, w powstaniu wielkopolskim pierwszy polski komendant Inowrocławia, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, aresztowany przez NKWD, zginął w Katyniu; major WP

JULIAN LANGE (1873–1954), w powstaniu wielkopolskim komendant strażnicy Ludowej, tytułarny pułkownik

JÓZEF LOSOW (1874–1950), w powstaniu wielkopolskim pierwszy dowódca pułku konych strzelców strażnicy poznańskiej, późniejszego 1. Pułku Ułanów Wielkopolskich

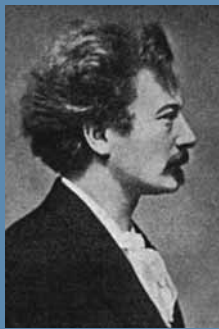
STEFAN ŁUKOWICZ (1894–1941), w powstaniu wielkopolskim organizator powstania na Pomorzu, oficer 1. Pułku Ułanów Wielkopolskich, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, szef sztabu Poznańskiego Okręgu ZWZ-AK, aresztowany przez gestapo i zamordowany; major WP

CZESŁAW MEISSNER (1879–1950), lekarz, członek Towarzystwa Tomasza Zana, członek Ligi Narodowej, członek Rady Naczelnej Towarzystwa Czytelnicy Ludowej, w powstaniu wielkopolskim kierownik Wydziału Wykonawczego Rady Ludowej Miasta Poznania, sekretarz NRL, wiceprezes i członek Wojewódzkiego Związku Ludowo-Narodowego, członek Rady Obozu Wielkiej Polski, prezes zarządu Okręgowego Stronnictwa Narodowego w Poznaniu, członek Rady Narodowej w Londynie

IGNACY MIELŻYŃSKI (1871–1938), ziemianin, w powstaniu wielkopolskim dowódca odcinka łabiszyńskiego, walczył na froncie litewsko-białoruskim jako dowódca 1. Pułku Ochotniczego Jazdy Wielkopolskiej; podpułkownik WP

IGNACY PADEREWSKI (1860–1941), wybitny muzyk, działacz niepodległościowy, jego przybycie do Poznania 26 grudnia 1919 r. przekształciło się w wielką manifestację patriotyczną, kontrakcja niemiecka doprowadziła do starć zbrojnych między Polakami a Niemcami i wybuchu powstania wielkopolskiego; premier

rządu polskiego w 1919 r., w 1940 r. czynnie wspierał rząd emigracyjny Władysława Sikorskiego

JÓZEF PRĄDZIŃSKI (1877–1942), ksiądz, działacz tajnego Towarzystwa im. Tomasza Zana, członek m.in. Ligi Narodowej, Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej, Towarzystwa Przemysłowców, kapelan Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. W czasie powstania wielkopolskiego był dziekanem general-

nym wojsk powstańczych; działacz Obozu Wielkiej Polski i Stronnictwa Narodowego. W październiku 1939 r. założył podziemną organizację „Ojczyzna”. Aresztowany przez gestapo w maju 1941 r., zmarł w KL Dachau

JAN RZEPA (1899–2005), żołnierz powstania wielkopolskiego, brał udział w walkach o Wronki, Zbąszyn, Opalenicę i Wolsztyn, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, uczestnik kampanii w 1939 r., gdzie trafił do niewoli niemieckiej, następnie wysłany na roboty przymusowe do Niemiec, zmarł jako ostatni uczestnik powstania wielkopolskiego; podporucznik WP

Fenrychowie w powstaniu wielkopolskim

Zofia Fenrych,
IPN Poznań

Tadeusz i Władysław Fenrychowie to bracia z wielkopolskiej rodziny o tradycjach patriotycznych i wojskowych. Obaj wzięli udział w powstaniu wielkopolskim, obaj przeżyli i pracowali dla II Rzeczypospolitej, obaj zapłacili najwyższą cenę za udział w walce o Polskę w czasie II wojny światowej.

Tadeusz Wiktor Fenrych urodził się 17 lipca 1882 r. w Poniatowie koło Płocka. Uczęszczał do gimnazjum w Trzemesznie i Gnieźnie, a następnie ukończył rolniczą szkołę średnią w Szamotułach. Ukończył również Wyższą Szkołę Budowy Maszyn w Köthen, pracował jako inżynier budowlany w prywatnych firmach niemieckich. Jednocześnie służył w Pułku Artylerii Lekkiej w Poznaniu. W 1915 r. jako podporucznik walczył w armii niemieckiej na froncie zachodnim w I wojnie światowej.

Władysław Fenrych urodził się 21 listopada 1891 r. w Górcie (niedaleko Śremu). Po śmierci ojca, Władysława Edwina, administratora gospodarstwa rolnego w Braciszewie, będącego własnością kurii gnieźnieńskiej, Władysław godził naukę w szkole w Gnieźnie z pomaganiem swojej matce Helenie z Feldmanów w prowadzeniu gospodarstwa. W czasie I wojny światowej został wcielony do armii pruskiej i walczył kilka miesięcy pod Verdun. Tam nabawił się choroby reumatycznej, z którą zmagał się do końca życia.

Działalność powstańcza

Obaj bracia znaleźli się w Wielkopolsce w momencie wybuchu powstania. Tadeusz należał do głównych organizatorów frontu północnego, jako adiutant i oficer operacyjny sztabu grupy ppłk. Kazimierza Grudzielskiego. Razem z nim tworzył organizacje powstańcze. Brał udział w zdobyciu Zdziechowy pod Gniezdem (30–31 grudnia 1918 r.), w przygotowaniach do bitwy pod Szubinem i w samej bitwie o miasto (8 stycznia 1919 r.). Bitwa ta była niezwykle ważna dla losów powstania, gdyż okolice Szubina były dogodnie dla niemieckiej koncentracji i zmasowanego uderzenia na Poznań. 2 stycznia 1919 r. Szubin został zdobyty przez Niemców, którzy zaczęli przygotowywać się do dalszej ofensywy w kierunku Kcyni i Żnina. Tadeusz Fenrych został wysłany z prośbą o wsparcie do mjr. Stanisława Tączaka. Miasteczko zostało zdobyte 11 stycznia, w toku tzw. drugiej bitwy szubińskiej, wspólnymi siłami oddziałów z Poznania, Wrześni, Wyrzyska i Gniezna, a wraz z nim Łabiszyn, Żnin i Złotnik.

Władysław Fenrych

Tadeusz Fenrych walczył do końca powstania, a później kontynuował karierę w Wojsku Polskim, w którego skład weszła armia wielkopolska tworzona m.in. przez Fenrycha. Jednym z zadań było szkolenie młodych oficerów. W grudniu 1923 r. został awansowany do stopnia kapitana. W maju 1925 r. z rozkazu Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie zajął się organizowaniem Referatu Historycznego, którego głównym zadaniem było zebranie materiałów do dziejów powstania wielkopolskiego. I właśnie na tym polu położył bardzo duże zasługi. Jako historyk amator, ale i pasjonat, zorganizował Komitet Centralny (przemianowany później w Towarzystwo) Badań nad Historią Powstania Wielkopolskiego, który wyłonił Komisję Historyczną złożoną z historyków i archiwistów, którzy opracowali kwestionariusz rozesłany do powstańców. Dzięki temu kwestionariuszowi i wywiadom przeprowadzonym z powstańcami zebrano bardzo bogaty materiał źródłowy do studiów nad powstaniem. Sam Tadeusz Fenrych brał udział w zbieraniu wszelkich informacji na temat powstania. Niejednokrotnie w czasie wakacji z rodziną wynajmował byłych powstańców i przeprowadzał z nimi wywiady. Zbierał również pamiątki materialne, które w 1929 r. wystawił na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu. Mniejsze znaczenie mają jego publikacje dotyczące powstania – jako amator nie miał odpowiedniego warsztatu, a jego syntezy w opinii wielu historyków były przedwczesne.

Władysław Fenrych po klęsce Niemiec w I wojnie również wrócił na ziemię polskie i jako ochotnik znalazł się wśród walczących w powstaniu. Brał udział w oswojeniu Gniezna. Przez pewien

czas był zastępcą dowódcy gnieźnieńskiego pułku. Walczył razem z bratem w bitwie pod Szubinem, gdzie był dowódcą baterii dział polowych. Później walczył także pod Rynarzewem, Szamocinem i Radwankami. W Wojsku Polskim służył również po powstaniu, do 1920 r., w stopniu porucznika służył w pułku artylerii lekkiej w Gnieźnie, a następnie w 14. Pułku Artylerii Lekkiej w Poznaniu.

Życie w wolnej Polsce

W wolnej Polsce bracia przeszli do rezerwy, założyli rodziny i podjęli pracę. Tadeusz w latach 1931–1939 był energicznym i gospodarnym burmistrzem Krotoszyna. Jednocześnie, razem z trzecim bratem Stanisławem i siostrą Marią z Fenrychów Mikulską nabył majątek Pudliszki. Wcześniej, w 1924 r., ożenił się z Teodorą Grabowską, z którą miał dwóch synów, Wiktora i Tadeusza. Tadeusz Fenrych za swoje zasługi wojskowe i na polu społecznym został odznaczony krzyżem *Virtuti Militari* piątej klasy oraz srebrnym Krzyżem Zasługi. II wojna światowa zastała go w Lublinie, w ekspozyturze Pudliszek.

Władysław zajął się hodowlą i rolnictwem, a także działalnością społeczną w rozmaitych rolniczych kółkach. Jako hodowca bydła zdobywał liczne nagrody na wystawach krajowych i międzynarodowych. Działał również w Towarzystwie Doświadczalnictwa Rolniczego, mającego na celu przekazywanie rolnikom najnowszych osiągnięć naukowych i podnoszenie poziomu wielkopolskiego rolnictwa. Władysław ożenił się z Zofią Graff i mieli siedmioro dzieci (jedno zmarło w niemowlęctwie). W ich domu panowała atmosfera tolerancji wobec innych wyznań i narodowości, ale z szacunkiem do samych siebie. Toteż gdy niemieccy przedsiębiorcy zaczęli być zbyt aktywni i godzić w interesy polskie (w tym przypadku mleczarzy), Władysław zdecydowanie wspierał Polaków, budząc niezadowolone ze strony Niemców. Jego dzieci zapamiętały zdanie, jakie wypowiedział jeden z niemieckich sąsiadów po zajęciu

W pierwszym rządzie bracia Fenrychowie – od lewej: pierwszy Władysław, czwarty Tadeusz – w czasie powstania wielkopolskiego

Polski przez Hitlera – „kuli dla Fenrycha byłoby szkoda, ale stryczek się znajdzie”.

Ofiary II wojny światowej

W momencie wybuchu II wojny światowej bracia, oficerowie rezerwy, zgłosili się do walki. Tadeusz dostał się do niewoli niemieckiej, ale już w listopadzie 1939 r. z niej powrócił. Następnie został aresztowany przez gestapo pod zarzutem rozstrzeliwania Niemców w Śremie. Po krótkim śledztwie zarzut uznano za fałszywy i Tadeusza zwolniono. Razem z całą rodziną został wysiedlony do Tarnowa. Tam zapłacił za przyszość powstańca wielkopolskiego. 3 marca 1941 r. został aresztowany przez tamtejsze gestapo, po miesięcznych torturach zesłano go do obozu koncentracyjnego w Buchenwaldzie, gdzie zmarł 16 lipca 1942 r. W Tarnowie zginął młodszy syn Tadeusza, również Tadeusz. 16-letni chłopak został zamęczony przez gestapo.

Oddział, w którym walczył Władysław, w czasie walki znalazł się w kleszczach między armią niemiecką a sowiecką. Fenrych uznał, że lepiej jest trafić do niewoli u Sowieców. Nie ukrył przed nimi faktu, że jest właścicielem gospodarstwa rolnego. Zginął w dotąd niejasnych okolicznościach, prawdopodobnie w twierdzy brzeskiej, skąd ma ostatnie wieści jego rodzina. Towarzysze z jego celi wspominali, że namawiany do ukrycia swojej działalności Władysław odpowiedział „Nigdy nie kłamałem, teraz też nie będę”. ■

Władysław Fenrych z żołnierzami 1. baterii 2. Pułku Artylerii Lekkiej, styczeń 1919 r.

STANISŁAW TACZAK (1874–1960), w czasie powstania wielkopolskiego głównodowodzący powstaniem (od 28 grudnia 1918 r. do 15 stycznia 1919 r.), następnie zastępca szefa sztabu Dowództwa Głównego Armii Wielkopolskiej, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, w czasie kampanii 1939 r. dostał się do niewoli. Po

ustaleniu jego personaliów początkowo Niemcy chcieli go rozstrzelać, ostatecznie trafił do obozu jenieckiego; generał brygady WP

ALFONS WOJTKIEWICZ (1885–1940), w czasie powstania wielkopolskiego kwatermistrz Dowództwa Głównego Armii Wielkopolskiej, dowódca 7. Pułku Strzelców Wielkopolskich, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, w 1939 r. trafił do niewoli sowieckiej, więziony w obozie w Starobielsku, zamordowany pod Charkowem; pułkownik WP

JAN WROCZYŃSKI (1876–1945), w czasie powstania wielkopolskiego szef sztabu Dowództwa Głównego Armii Wielkopolskiej, uczestniczył w budowie Centralnego Okręgu Przemysłowego, członek prezydium Rady Głównej Opiekuńczej; generał dywizji WP

JÓZEF WRYCZA (1884–1961), ksiądz, działacz Rady Ludowej w Toruniu i Chełmży, w czasie powstania wielkopolskiego zaangażowany w formowanie Organizacji Wojskowej Pomorza w Chełmży, kapelan Wojsk Wielkopolskich, aresztowany przez Niemców i oskarżony o zdradę stanu, uczestnik zaślubin Polski z morzem w Pucku w 1920 r., uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, działacz Stronnictwa Narodowego, w okresie okupacji hitlerowskiej prezes Rady Naczelnej Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”, po wojnie współpracował z podziemiem niepodległościowym; podpułkownik WP

Stanisław Thiel w walce o Polskę Niepodległą

Rafał Sierchuła, IPN Poznań

Mijająca rocznica powstania wielkopolskiego nakazuje przypomnieć sylwetki zasłużonych dla odzyskania niepodległości. Taką osobą jest Stanisław Łucjan Thiel, jeden z licznych dowódców wielkopolskich oddziałów powstańczych, oficer liniowy wojny polsko-bolszewickiej, pułkownik Narodowych Sił Zbrojnych.

Stanisław Łucjan Thiel urodził się 20 października 1881 r. we Wrocławiu, jako syn Kazimierza, radcy sądowego, ziemianina, i Józefy, z domu Frezer. W 1901 r. zdał we Wrocławiu maturę. Od 1 kwietnia 1901 do 31 marca 1902 r. odbył jednoroczną służbę wojskową w 6. Pułku Artylerii Polowej. Po dwukrotnych ćwiczeniach w 1903 i 1905 r., zdał we wrześniu 1905 r. egzamin na oficera. Od 1 kwietnia 1902 r. do 30 września 1903 r. odbywał praktyki rolnicze na Śląsku i Pomorzu. W latach 1903–1906 studiował na Wydziale Rolniczym Uniwersytetu we Wrocławiu. W tym czasie objął majątek rodzinny Doruchów w dawnym powiecie ostrzeszowskim. 5 sierpnia 1914 r. został powołany do armii niemieckiej. Służył w Zapasowym Szwadronie Taborów w Poznaniu, następnie (od 11 września 1914 do 16 lutego 1916 r.) służył w 5. baonie pionierów jako dowódca oddziału pontonowego, a od 12 listopada 1918 r. był w sztabie 119. Dywizji Piechoty na stanowisku oficera do zleceń, później szefa wydziału Ib. 4 grudnia 1914 r. otrzymał stopień podporucznika. Za udział w walkach we Francji i Rosji odznaczony został Krzyżem Żelaznym I i II klasy. 16 października 1918 r. otrzymał urlop i wrócił do Doruchowa.

Awanse i odznaczenia

6 stycznia 1919 r. przyłączył się do powstania wielkopolskiego i objął dowództwo lokalnego odcinka frontu. Następnie został mianowany dowódcą wojskowym powiatu ostrzeszowskiego. Podlegał mu 160-osobowy oddział, który ubezpieczał odcinek frontu południowego. Toczył z nim zwycięskie potyczki z Niemcami: 14–15 stycznia 1919 r. w rejonie Kobylej Góry i Ligoty; 18 stycznia – pod Korzeniem k. Kępna; 19 stycznia – na linii Parzynów–Rogaszycy; 29 stycznia – pod Torzańcem. Po zawieszeniu broni jego oddział wchodził w skład 12. p. strz. wkp. (III bat.), osłaniał linię demarkacyjną. 13 kwietnia 1919 r. dekretemi NRL nr 42 i 43 został mianowany porucznikiem, a następnie kapitanem wojsk wielkopolskich. 6 czerwca 1919 r. NRL dekretem nr 134 przyznała mu stopień kapitana ze starszeństwem od 1 marca 1914 r. i tym samym dekretem awansowany na majora ze starszeństwem od 1 marca 1918 r. W sierpniu 1919 r. objął dowództwo 11. Pułku Strzelców Wielkopolskich, który od grudnia pełnił służbę graniczną na linii demarkacyj-

nej pod Kępem. W dniach 17–19 stycznia 1920 r. brał udział w objęciu przez Polskę części pow. kępińskiego oraz części Śląska. Wkrótce wyjechał na front wschodni. W kwietniu 1920 r. odszedł z dowództwa pułku i od czerwca był zastępcą szefa I Departamentu MSWoj., po czym objął 69. pp. Dowodził nim do lipca, następnie został dowódcą 33. Brygady Piechoty w składzie 17. DP. Walczył pod Wilejką, nad Swistoczą oraz pod Modlinem. Dekretem nr 2140 z 10 kwietnia 1920 r. awansowany przez NW do stopnia pułkownika. Po zawarciu pokoju ryskiego dowodził 33. Brygadą Piechoty, pełnił obowiązki dowódcy 17. DP oraz dowodził piechotą dywizyjną 17. DP. Za udział w wojnie polsko-bolszewickiej odznaczony krzyżem *Virtuti Militari* 5 klasy, czterokrotnie otrzymał również Krzyż Walecznych.

Nie szczędził ani czasu, ani wysiłku

W maju 1922 r. przeszedł do rezerwy i zajął się administrowaniem majątku Doruchów. Był działaczem SN, członkiem Związku Towarzystwa Powstańców i Wojsków, działał w Kółkach Rolniczych, Mleczarskiej Spółdzielni w Kępnie, Polskiej Spółce Nasiennej w Poznaniu, Zjednoczonych Cukrowniach Witaszyce-Zduny, poznańskim Ziemstwie Kredytowym. Po agresji niemieckiej na Polskę w 1939 r. opuścił wraz z rodziną Doruchów i przebywał na Podlasiu. W pierwszych dniach października 1939 r. powrócił na teren powiatu ostrzeszowskiego i wkrótce został aresztowany. Więziony był początkowo w Ostrzeszowie, a następnie w Forcie VII w Poznaniu. W lutym 1940 r. został zwolniony za łapówkę i ukrywał się pod nazwiskiem Stanisław Dąbrowski. Jako były powstaniec wielkopolski był szczególnie narażony na śmierć w Wielkopolsce, wkrótce wyjechał na teren Generalnego Gubernatorstwa. Został tam członkiem Narodowej Organizacji Wojskowej. Jako przeciwnik scalenia z Armią Krajową wszedł w skład Narodowych Sił Zbrojnych pod pseudonimem „Przemysław”. W NSZ objął dowództwo Inspektoratu Ziem Zachodnich z siedzibą w Warszawie. IZZ koordynował działalność NSZ w okręgach: Częstochowa (Nr VI), Śląsk (Nr VIII), Łódź (Nr IX), Poznań (Nr X), Pomorze (XI). Dowództwo IZZ kładło duży nacisk na propagandę, wywiad i szkolenie kadr. Thiel korzystał z lokali konspiracyj-

Stanisław Thiel

nych, m.in., w Pyrach, w Warszawie, ul. Wilczak 25. Jeden z podkomendnych – Mieczysław Dukalski „Zapora” – tak go scharakteryzował: „Prawdziwą korzyść mieliśmy tylko z osoby Inspektora Ziem Zachodnich płk Thiela (został wprowadzony przez NOW tak jak i większość sztabu NSZ) [...] Pracował ze zrozumieniem warunków konspiracyjnych, nie szczędząc ani czasu, ani wysiłku. Nasz zespół z Z[wiązku] J[aszczurczego] przypadł mu do serca, jak i nasze uchwytny stany, praca wyszkoleniowa i Akcja Specjalna (od której były zależne całkowicie nasze finanse)”.

Zmarł 9 września w Otwocku. Pochowany na cmentarzu Powązkowskim, w 1965 r. przeniesiony do rodzinnego grobowca w Doruchowie. Pośmiertnie awansowany na wniosek Dowódcy NSZ do stopnia generała brygady.

Tragicznie potoczyły się również losy najbliższej rodziny. Żona Maria zmarła w więziennym szpitalu w 1940 r. Syn Stanisław zginął zamordowany w obozie koncentracyjnym, córka Katarzyna zmarła na gruźlicę w 1943 r., natomiast Krystyna została spalona żywcem przez Niemców 15 września 1944 r. Przez długie lata wkład płk. Thiela w walkę o niepodległą i suwerenną Polskę pozostawał nieznan, a jest to postać ze wszech miar godna naszej pamięci. ■

Dodatek specjalny IPN redagują:

Wojciech Muszyński, Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej w Warszawie
ul. Chłodna 51, 00-867 Warszawa, tel. 022 526 19 66

Rafał Sierchuła, Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej w Poznaniu
ul. Rolna 45a, 61-487 Poznań, tel. 061 835 69 59

Sprzedaż wydawnictw własnych IPN – Gospodarstwo Pomocnicze IPN tel. 022 581 88 20

Więcej o działalności Instytutu Pamięci Narodowej: www.ipn.gov.pl